

3.3 LECKE A RACIONALITÁS BÍRÁLATA (20 PERC)

A filozófia történetben számos szerző bírálta a racionalitást. Ebben a leckében az ésszel három fontosabb bírálatát mutatom be.

3.1.1 Hume

David Hume, mint az empirizmus élharcosa, szkeptikus volt minden teoretikus (tapasztalatilag nem igazolható) tudással szemben. Eizménye a teljes indukció, mellyel egyre valószínűbb ismerethez juthatunk, de a teljes bizonyosságot sohasem érhetjük el. Mint fogalmazott: „a legtökéletesebb természetbölcsélet is csak éppenhogy csökkentheti a tudatlanságunkat.”

Hume nemcsak a szaktudományok eredményeit vonta kétségbe, hanem a tudomány olyan a priori jellegűnek tűnő kategóriát is, mint az okság. „Az események következnek egymásra, de soha semmi kapcsolatot nem figyelhetünk meg köztük. Egymáshoz fűzötteknek, de nem egymással összekapcsoltnak látszanak.”

Így Hume mindenfajta elméleti konstrukcióval, beleértve a vallás fogalmát is, nagyon bizalmatlan volt. Ha tudományos elméleteinkkel és konstrukcióinkkal kapcsolatban szkeptikusnak kell lennünk, akkor természetesen nem alapozhatjuk a társadalom jobbítását sem racionálisnak tűnő társadalomelméletekre, filozófiákra és ideológiákra. Hume ezen a téren is a tapasztalat fontosságát hangsúlyozta.

David Hume (1711-1776)

Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/David_Hume#/media/F%C3%A1jl:David_Hume.jpg

Hume már csak azért sem hihetett az észben, mert azt a szenvedély rabszolgájának tekintette: „ az ész csak rabszolgája a szenvedélynek, s meg kell maradjon ennél, nem igényelhet magának más feladatot, mint szolgálni és engedelmeskedni neki.”

Hume egyáltalán nem félt a nihilizmus, a szkepticizmus vagy a relativizmus veszélyeitől. Ő nem az értelemben, hanem az alapvető emberi tulajdonságokban bízott, amelyek végül is kordába tartja az emberek közösségét. Úgy vélte, természetes dolog, ha nem szeretjük a fájdalmat, a betegséget, a boldogtalanságot, a rokkantságot, ill. a szabadság és a tisztelet hiányát. S ugyanilyen természetes, ha szeretjük a vidámságot, barátságosságot és udvariasságot. Ezek a természetes érzések és szenvedélyek olyan erőket mozgatnak meg, amelyek lehetőséget adnak a közösségek folyamatos fejlődésére.

3.1.2 A felvilágosodás dialektikája

Max Horkheimer és Theodor Adorno közösen írták meg *A felvilágosodás dialektikája* (1948) című könyvet a második világháború alatt, amely a frankfurti iskola reprezentatív műve.

Max Horkheimer (elől balra), Theodor Adorno (elől jobbra), és Jürgen Habermas a háttérben, jobbra (Heidelberg, 1965)

Forrás:

https://hu.wikipedia.org/wiki/Frankfurti_iskola#/media/F%C3%A1jl:AdornoHorkheimerHabrmasbyJeremyJShapiro2.png

A felvilágosodás (a szélesen értelmezett racionalitás) a történelem egyik meghatározó mozgatója, amelynek célja a külső természetnek (értsd természeti környezetnek) a birtokbavétele és a felette való uralom. Ez csak erőszakosan történhet meg a hatalom segítségével. A racionalitásból következő erőszakos elsajátítás azonban elkerülhetetlenül vezet az öncélú és pusztán önmagát növelő hatalomhoz. A „külső természetnek” a tudomány és a technológia eszközeivel történő elnyomásáért nagy árat fizetünk: a dominancia hajszolása csak „belső természetünk” elnyomásával valósulhat meg, úgy mint az emberi élet középpontját alkotó vágyak és szükségletek megtagadása. Ez az elidegenedés a felvilágosodás ára, fizetség a világ erőszakos elsajátításáért.

Miután kialakult a fogalmi gondolkodás az ember mint *szubjektum* került szembe a természettel, amelyet *objektum* gyanánt tételez. A természetnek ezután már nem része az ember, hanem egy olyan külső létező, amely szemben áll vele. Ennek egyenes folyománya, hogy a megismerő szubjektum a természet feletti uralom által hatalomra tesz szert a dolgok felett, így egyre erősebbnek érzi magát a világában.

A felvilágosodás objektumok összességévé tette a természetet, amivel szembehelyezte a varázs alól felszabadult Ént. Az Én önmaga ura és racionalitása segítségével a természetet is hatalma alá hajtja, csakhogy az elszabadult racionalitás olyan mechanikus technológiára alapuló világot teremt, amelyben az ember is teljesen elszemélytelenedik, ahol minden Én ugyanolyan lesz. A racionalitás elvezet az egységesített épületkomplexumok, gyárak, uniformizált irodák létrejöttéhez, a tömegtermeléshez, ami ugyanolyanná tesz mindent, kiölve a különbözőséget a világból.

A művészet helyét a kultúripar veszi át, ahol a befogadó nem több, mint fogyasztó. A művészet már nem a lét nagy kérdéseiről szól, nem gondolkodásra készítet, hanem éppenhogy menekülést kínál az elől. Az ember rövid időre az üzemszerű szórakoztatásban pihenni ki a mechanikus munkafolyamat okozta fáradalmakat. A műalkotások klisék végtelen ismétléséből állnak, a sztárok nem egyéniségek, hanem egymástól alig különböző, arctalan pseudo-individuumok (mai szóval celebek), akárcsak az öntudatuktól megfosztott befogadók. A kaland-és trükkfilmek, a televízió, rádió, a képregények, a dzsessz mind ennek a sivár világnak a termékei. A művészet nem válik el az ipartól, a cégek is lassan elvesztik identitásukat, a termékeik alig térnek el egymástól. Így tehát az Én, amit a felvilágosodás felszabadított a természet hatalma alól, önálló, autonóm létezővé tett, most újra eltűnik, szertefoszlik ebben az újfajta, technicizált közegben.

A legkorábbi időkben a mágikus gondolkodás volt érvényben az ember nem különült el a természettől, ami démonok és egyéb természetfeletti lények folytonos átalakulásaiból állt. Ebben a boldog ősidőben a gondolat és az emberek képzelete nem állt ellentétben a külvilággal, hanem boldog nászban tartoztak össze.

Adornoék szerint a felvilágosodás már a zsidó és ógörög mítoszokkal kezdetét vette. A folyamat egyik legfontosabb eseménye az Odüsszeia létrejötte. Odüsszeusz útja, kalandjai az Ének a

természet hatalmaiban való gyönyörteli feloldódását szimbolizálja, ám Odüsszeusz hatalmas erőfeszítéssel kiszakítja Énjét ebből a közegből. Ennek emblematikus epizódja a szirénekkal való találkozás, ahol Odüsszeusz csupán hallgatója a dalnak, lekötöttsége azt jelképezi, hogy az Én különvált az éltető közegből, elidegenedett a léttől.

A felvilágosodás alaptendenciája: a *demitizálás* és a természet varázstalanítása. A demitizálás a félelemtől való megszabadulást célozza. Ez az ősi vágy a természet kiismerése ösztönzi az embert bízva abban, hogy ez egyben a dolgokon való uralkodást is jelenti, hiszen így minden eseményt, történetet előre ki tud számítani. A dolgok magyarázatából kikerülnek a transzcendenciára utaló fogalmak, s helyükbe ontológiai-metafizikai segédfogalmak lépnek. Idő multával azonban megkérdőjeleződik ezeknek a spekulatív módon létrehozott fogalmaknak (mint a Szellem vagy az Abszolútum) a világ valós szerkezetével való kompatibilitása; e fogalmak ugyanúgy mitikusává változnak, mint az azt megelőző vallásos kifejezések. Végül a matematizált vagy matematizálható tudás marad meg a megismerő számára: a természet semmi egyéb, mint matematikai egyenletek összessége. Ez a ráció diadalmenetének tetőfoka, a kalkulatív racionalitás (pozitivizmus) korszaka, amely a 19. század második felétől fejt ki hatását.

A felvilágosodás, ami egykor azért lépett fel, hogy az embert megszabadítsa a természet általi uralomtól, alárendeli őt az ember által a felvilágosodás nevében alkotott apparátusoknak. A gondolkodás ezekben az apparátusokban mint ipar vagy bürokrácia dologiasul el, amelyek mintegy „másodlagos természetként” uralják a sorsát. A természet feletti uralom előrehaladása egyre inkább lehetetlenné teszi, hogy az ember úrrá legyen saját emberitársadalmi viszonyain. A természet eldologiasodása oda vezet, írják Marx szellemében, hogy az ember is dologként tekint nemcsak embertársára, hanem önmagára is.

A könyv kiábrándult képet fest a felvilágosodásról. Lesújtó látomás az egész kiüresedett modern nyugati világról, amely számára immár nincs menekvés, kiút, megváltás. Tézisük szerint a természet leigázása az ész által elkerülhetetlenül vezet az ember leigázásához. Lakonikus megfogalmazásuk szerint a „felvilágosodás totalitárius”.

3.1.3 Michael Oakeshott

[Michael Oakeshott](#) (1901-1990) fontos alakja a brit politikai gondolkodásnak és konzervatív bölcselkedésnek. A szerző bírálja a racionalizmust, különös tekintettel a politikai racionalizmusra. Oakeshott értelmezése szerint a racionalista mindenre mint megoldandó és megoldható problémára tekint. Ráadásul a politikai racionalizmus az ügyek mérlegeléséből kizárja a hagyományt és a tradíciók által közvetített tapasztalatot.

Michael Oakeshott 1901

Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Michael_Oakeshott#/media/File:Michael_Oakeshott.jpg

A racionális attitűd egyik hiányossága Oakeshott szerint abból ered, hogy nem fogadja el a tudás kettős természetét. A *technikai tudás* (más szerzők az *explicit tudás* terminust használják) a racionalizmus eszköztárával is feldolgozható és megmagyarázható tudásra utal. Ez a társadalmi tevékenységnek azokat a vetületeit és szabályait tartalmazza, melyek megfogalmazhatók és a felmerülő fogalmak révén elsajátíthatók. A *gyakorlati tudás* (vagy *implicit tudás*) ezzel szemben a tevékenységek megfogalmazhatatlan szabályaiból áll. A gyakorlati tudás reflektív, folytonosan változó, elsajátítani csak egyfajta „inaskodással” lehetséges. A tudás kettős természete jellemző minden emberi tevékenységre, a kétféle tudás megtanulása nélkül nem válhat tejjé a tevékenység ismerete.

Oakeshott szerint a racionalista elutasítja a gyakorlati tudást, mert az nem formalizálható. A gyakorlati tudás maga a tradíció, a tapasztalat átadása, amit a racionális gondolkodás babonának bélyegez. A gyakorlati tudással szemben a technikai tudás legtöbbször racionális érvek koherens, zárt rendszerét alkotja, mely teljes bizonyossággal tölti el az embert. A racionalista célja pedig a bizonyosság elérése, mert a bizonyosság jelenti a világ megértését. Meg kell jegyezni, hogy a bizonyosságnak ez a kitüntetett szerepe a ma már elavultnak tekinthető mechanikus világból származik. A modern felfogás szerint a társadalmak nem térhetnek ki a kockázat és a bizonytalanság elől. (Lásd [Ulrich Beck](#) és [Hans Jonas](#) munkásságát és műveit.)

A racionális gondolkodás szerint minden problémának létezik *egy* tökéletes megoldása. Ez azonban *egyformaságot* szül, mert *a* tökéletes megoldás alkalmazandó az összes azonos típusú problémára. A falansztereknek például mindenhol ugyanolyannak kell lenniük. A régi (mechanikus) racionalizmus szerint ez igaz, viszont ökológiai szempontból

egyáltalán nem tekinthető racionálisnak az egyformaság; egy racionális falanszternek a sarkkörön és az egyenlítőn másképp kell gazdálkodnia és ezzel párhuzamosan másképpen kell felépülnie.

Oakeshott szerint a világ többmódusú, ezért csak több szemszögből értelmezhető. A politikai racionalizmus viszont tagadja a többmódusú értelmezést, csak saját szemszögéből értelmezi a világot. Ezért alapvetően hibás gondolati konstrukció, ami nem is javítható meg.

Abban az angol szerzőnek igaza van, hogy a racionalitásnak ezek a rossz formái jellemzik a korunkat és ezért jogos a bírálatauk. Az egy másik kérdés, hogy szerintem az észnek vannak súlyosabb fogyatékosai is.

3.1.4 Ráció a társadalomfilozófiában

A racionalitás társadalomfilozófiai szerepével kapcsolatban a szerzőknek két nagy vonulata különböztethető meg. Egyrészt vannak olyan szerzők, mint pl. Platón, Hobbes, Locke, Marx, akik úgy gondolják, hogy a társadalom fejlődésében a rációnak központi és meghatározó szerepe van, illetve kell, hogy legyen. E szerzők konkrét javaslatai szinte mindenben különböznek egymástól, de abban egyetértenek, hogy a társadalomnak racionális alapokon kell állnia. Ha úgy gondolják, hogy a fennálló társadalom nincs összhangban az észszel, pontosabban az általuk vélelmezett ésszerűséggel, akkor azonnal szorgalmazzák a változtatásokat.

Ezt az irányzatot a kezdetektől fogva opponálják azok a szerzők mint pl. Hume, Hayek, Oakeshott, akik kritikusak a ráció társadalmi szerepével kapcsolatban. E szerzők szerint a sikeres értékek és társadalmi intézmények úgymint magántulajdon, cseregazdaság, pénzhasználat, a kulturális evolúció lassú folyamatában jöttek létre. Ezért a társadalomban sohasem szabad radikális (forradalmi) jellegű változtatásokat tenni. A kis léptékű és mértékű változtatások azonban lehetségesek.

A rációt fontosnak gondoló szerzők számos javaslatot megfogalmaztak. E javaslatok egy része bevált és olyan fontos értékekhez és/vagy intézményekhez vezetett, mint hatalommegosztás, népszuverenitás, emberi méltóság. A javaslatok másik része, úgy mint vagyon és nő közösség, korlátlan hatalom és szuverenitás, magántulajdon és piac felszámolása nem vált be.

Ez is azt mutatja, hogy előzetesen sohasem tudhatjuk, hogy egy társadalmi újítás hasznos vagy káros lesz. Ez még akkor sem tudható, ha változtatás mellett nagyon komoly érvek vannak, ahogy azt a marxizmus példája is mutatja. Ez szintén arra utal, hogy a változtatások mértékében és kiterjedésében mindenképpen korlátokat kell állítani. Így például kisebb léptékű és technikai jellegű változtatásokat be lehet bevezetni globális szinten is, ugyanakkor a társadalom alapvető értékeit illető változásokat (pl. alapjövedelem, szabad nem választás, házasság újra értelmezése) csak térben és időben korlátozott módon szabadna kipróbálni.

Úgy tűnik, hogy korunkat a racionalizmus és a haladás fundamentalista értelmezése jellemzi. E felfogás szerint minden racionálisan védhető változtatás a priori jó eredményre fog vezetni. Ezt a nézet a

technooptimizmus (techno-optimism) mintájára nevezzük ráció-optimizmusnak. Természetesen az az előfeltevés sem helyes, hogy minden változtatás *a priori* rossz. Ezt a nézetet nevezzük ráció-pesszimizmusnak. A ráció-optimista nézetek egyben haladás optimista nézetek is, míg a ráció-pesszimista nézetek egyben haladás pesszimista nézetek is.

Kérdések

1. Hogyan vélekedett Hume az észről?
2. Mutassa be a felvilágosodás dialektikája című művet.
3. Hogyan kritizálta Michael Oakeshott az észet és a tudást?
4. Mondjon filozófusokat, akik hittek a ráció meghatározó és pozitív szerepében!
5. Mondjon filozófusokat, akik nem hittek a ráció meghatározó és pozitív szerepében!

Irodalom:

Blackburn, Simon (2011): Nagy kérdések. Filozófia. Geographia Kiadó. Budapest.

Boros Gábor (2007): Filozófia. Akadémiai Kiadó Budapest

Horkheimer, Max; Adorno, Theodor (2001): *A felvilágosodás dialektikája*. Atlantisz, Budapest.

Koós István (2018): A felvilágosodás dialektikája. *azolvasaskalandja.blog.hu*. 2018.05.15